

ІСТОРІЯ РЕЛІГІЙ ТА ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

УДК 37.014.52:281.9 (470) (477.5) „311”

Ірина Петренко,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

roopnki@ukr.net

ORCID: 0000-0002-2994-3833

СВЯЩЕНИК У ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІЙ ШКОЛІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: АДМІНІСТРАТОР І ЗАКОНОВЧИТЕЛЬ

У статті проаналізовано роль православного духовенства Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у розвитку церковнопарафіяльних шкіл. Було доведено, що священики не залишилися байдужими до проблем розвитку початкової освіти. У школах багато чого залежало від духовенства, їхніх особистих якостей, готовності стійко переносити матеріальну скруту і злидні. Священики нерідко засновували церковнопарафіяльні школи, керувати їхньою діяльністю та опікуватися матеріальним станом, викладати в ній релігійні і навіть світські дисципліни. Серед священиків нерідко траплялися справжні ентузіасти своєї справи. Вони намагалися оживити школу нововведеннями, корисними для селянських дітей. Деякі представники духовенства користувалися українською мовою у школі в умовах заборони українського слова.

Ключові слова: священик, церковнопарафіяльні школи, Закон Божий, вчитель, адміністративні функції.

Історія освіти в Україні до 1917 р. – це передусім освітня діяльність православної церкви. Зумовлено це тим, що православ'я було державною релігією, а закони про віротерпимість почали запроваджуватися самодержавством поступово з 1904 р. Крім того, православні становили переважну більшість населення України. В освітній діяльності православного парафіяльного духовенства найважливіше і безумовно центральне місце посідала початкова народна освіта. На практиці впроваджувалася вона, передовсім, через церковнопарафіяльні школи – основний осередок просвітництва церкви серед широких верств населення, школи грамоти та недільні. Царський уряд покладав на церкву завдання виховання в душі уварівської тріади «самодержавство, православ'я, народність» та прагнув русифікувати народні маси України через початкові церковні школи. Однак, у той же час, духовенство було зацікавлене в організації шкіл для народу. Саме через освітню діяльність служителів церкви широко впливали на формування релігійної свідомості віруючих. До того ж представники православного духовенства залишалися однією з найосвіченіших верств суспільства.

Новітня вітчизняна історіографія з порушеної теми представлена напрацюваннями О. Драч [12], Г. Степаненко [33], В. Перерви [24], С. Бричок [1], І. Петренко [27], М. Янчук [38] та інших. В певних географічних межах дослідники висвітлювали загальні тенденції розвитку початкової народної освіти, показували державну освітню політику, аналізували освітній процес, контингент учнів та вчителів тощо. Однак на широкому історичному тлі губиться роль священика у функціонуванні церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських епархій у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Метою даної статті є проаналізувати роль священиків як адміністраторів і законотворців у діяльності церковнопарафіяльних шкіл лівобережних українських епархій Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Церковнопарафіяльні школи – початкові школи при парафіях у дореволюційній Російській імперії. У 1884 і 1891 рр. їх відкриття регламентувалося спеціальними правилами. Підпорядковувалися парафіяльним училищним радам, місцевим органам училищної ради Синоду. Поділялися на однокласні (2-3 роки навчання) і двокласні (4-5 років).

Процеси заснування церковнопарафіяльних шкіл набрали небачених масштабів наприкінці XIX ст. – за одне десятиліття кількість церковнопарафіяльних шкіл виросла у сотні разів, а число школярів збільшилося вдесятеро. Розвиток церковнопарафіяльних шкіл у лівобережних губерніях відбувався у досить несприятливих умовах, коли чимало інтелігенції виступало проти релігійного компоненту в шкільній освіті і пропагувало переваги суто світської школи.

У церковнопарафіяльних школах можна виділити два соціокультурні світи. Перший з них представлений священиками, дияконами і псаломщиками православної церкви, а також світськими вчителями, які викладали у церковних школах. Інший світ становили переважно сільські діти, які виховувалися у тому середовищі, і в ньому зберігалися ще традиції народної культури. Між цими світами було важко провести чітку межу. На основі джерел можна стверджувати про те, що між світом церковної культури, що була офіційною і зрусифікованою, та культурним світом українського селянства розрив глибшав із кожним роком [2, с. 377]. Церковна початкова школа розглядалася духовенством як один із способів подолання такого розриву.

На той час православна церква була складовою структурою уряду Російської імперії, що змушувало її бути провідником інтересів держави. Церковна початкова школа, як і школи інших типів, використовувалася царським самодержавством для русифікації українських дітей. Намагання церкви зберегти свій вплив на народні маси дослідниками оцінюється по-різному. Церковні школи критикувалися передовою світською громадськістю у обмеженості, клерикалізації, каліченні молодого підростаючого покоління, в застарілих методах викладання, некомпетентності вчителів, відсутності елементарного обладнання тощо. Спроби духовенства довести безпідставність таких звинувачень були марними. На місцях багато чого залежало від священика, його особистих якостей, бажання бути авторитетом для простого народу. Російська мова була тоді малозрозумілою українським дітям. Розуміючи це, священики-вчителі та законовчителі церковнопарафіяльних шкіл і шкіл грамоти користувалися рідною українською мовою, покращуючи цим самим навчально-виховний процес. Крім того, в єпархіях існувало чимало родин священиків, які лояльність до уряду Російської імперії та Синоду поєднували із позитивним ставленням до мови і культури українського народу. Серед них траплялися справжні ентузіасти. Вони намагалися оживити церковну школу нововведеннями, корисними для селянських дітей. Саме у цьому виявлялась суперечність між реальним повсякденним життям духовенства і тими завданнями, які ставив перед ними Синод та уряд імперії.

Духовенство розуміло та шанувало величезний виховний потенціал християнської системи освіти і виховання для підростаючого покоління, використовуючи його у своїй роботі в школах. Церковні православні книги (Біблія, Євангеліє, Псалтир, Октоїх, Життя святих та інші), учнівські хори, музика, живопис, архітектура – все це було прямо пов'язане із функціонуванням церковних початкових шкіл, виступало важливим засобом пробудження духовності дітей, їх морально-естетичного виховання, вдосконалення відносин із оточуючим світом на засадах християнських загальнолюдських цінностей. Донести це до дітей простого незаможного населення повинен був парафіяльний православний священик через виконання своїх прямих обов'язків і школу. Тому часто церковнопарафіяльні школи та школи грамоти виступали доповненням до церкви, а не як автономні від неї. Священики в основному займалися викладанням Закону Божого безкоштовно, нерідко витрачали на утримання шкіл свої власні кошти. Більшість із них відвідували уроки учителів інших предметів, допомагали вчителям з малим досвідом, давали їм поради, а в деяких випадках самі викладали інші предмети при відсутності вчителів [20, с. 73].

Фактично всі проблеми щодо відкриття школи, її благоустрою, забезпечення усім необхідним для навчально-виховного процесу лежали на плечах сільських священиків. Вони були єдиними відповідальними особами за стан церковної школи своєї парафії. Як показала практика це був великий тягар для них. Як правило, священики мали мало часу і коштів для завідування школою, тому що були зайняті виконанням своїх безпосередніх обов'язків.

Іноді через відсутність священників посади вчителів у церковнопарафіяльних школах займали псаломщики (дяки), які становили нижчу церковну ланку і були вихідцями з простого українського народу. Матеріальні нестатки часто змушували їх підробляти у духовних консисторіях, завдяки чому у цій установі вживалася також українська мова. Деякі їх представники були членами українських товариств і, користуючись можливостями адміністративної служби, сприяли українцям в одержанні парафій та комплектуванні причтів [36, с. 40]. Псаломщики-вчителі на свої кошти, траплялося, утримували школи. Так, церковнопарафіяльна школа у с. Мазинках Переяславського повіту Полтавської губернії 25 років розміщувалася на квартирі псаломщика і займала невелику кімнату. За роки існування цієї школи її відвідало 700 хлопчиків [3, с. 192]. У серпні 1910 р. Полтавська духовна консисторія прийняла постанову про заохочення дяконів до учительства і законовчительства у початкових школах та стягування штрафів із них за ухилення від цієї справи [9, арк. 474].

Представники духовенства повинні були докладати чимало зусиль для зовнішнього благоустрою школи і внутрішньої організації шкільної справи. Багато священників відшукували кошти на будівництво нових та ремонт старих приміщень, запрошували до посильних пожертв парафіян і благодійників, земства, волосні правління, а також часто витрачали на утримання школи свої власні кошти. Священик К. Корольков писав: *«Духовенство жертвує і силами своїх дітей, віддаючи їх на служіння справі народної освіти у бідних початкових школах. Це великий подвиг і велика жертва з боку православного духовенства»* [15, с. 25].

Кращих священників, які дбали про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, сприяли навчально-виховному процесові у них, нагороджували церковними відзнаками. Єпархіальні спостерігачі церковнопарафіяльних шкіл у своїх звітах постійно відзначали тих священників-законовчителів, які проявляли наполегливість у шкільній справі. Зокрема, у Харківській єпархії протягом 1887/88 навчального року наполегливість у пошуках матеріальних коштів для утримання церковнопарафіяльних шкіл проявили такі священники: Максим Пономарьов, вчитель Дергачівської школи Харківського повіту, Мефодій Лядський – Ново-Охтирської школи Старобільського повіту, протоієрей Євген Квітницький для Ново-Айдарської школи Старобільського повіту; законовчителі – Рясненської церковнопарафіяльної школи при Свято-Димитрієвському Рясненському монастирі Михайло Літкевич, Сумської Преображенської Яків Яценков, Роганської Харківського повіту Іван Ракшевський, Боровської Зміївського повіту Олексій Пономарьов. Особливими турботами про матеріальну підтримку церковнопарафіяльних шкіл протягом вказаного навчального року відзначилися Федір Оружинський, священник Рідкодубської школи Ізюмського повіту, Павло Оранський, священник Шевелівської школи Зміївського повіту та Іван Титов, засновник і керівник церковнопарафіяльної школи у с. Залиман Ізюмського повіту [23, с. 119-120]. Настоятель Богодухівського Успенського собору, протоієрей Василь Доброславський прохав Амвросія, архієпископа Харківського і Охтирського, побудувати дві просторі кімнати для церковнопарафіяльних шкіл. З 1886 р. школи розміщувалися у церковних сторожках, тісних кімнатах, взимку у них було волого і холодно. Кількість учнів у школі збільшилася із 25 до 50. Батьки багатьох учнів виявляли бажання віддавати дітей у церковні школи [10, арк. 1].

Протягом 1894/95 навчального року проявили наполегливість у виконанні своїх обов'язків такі священники-законовчителі Полтавської єпархії: у Гадяцькому повіті вчитель Преображенської жіночої церковнопарафіяльної школи Петро Храпков, Лютенської – Григорій Кирієв, Краснолуцької – Григорій Чесанов; у Кобеляцькому повіті – вчитель Пригарівської школи – Семен Сокологорський, Лучанської – Микола Яновський, Озерської – Афанасій Затворницький, Пелехівської – Георгій Зерницький. Завдяки старанням законовчителя Лучківської церковнопарафіяльної школи Миколи Яновського, було відкрито ще й школу грамоти, яка мала достатню кількість навчальної літератури і навчання у ній було поставлене досить добре. Крім того, М. Яновський знайшов кошти і почав будувати у селі Лучки Кобеляцького повіту нове приміщення для церковнопарафіяльної школи. Законовчитель Пелехівської церковнопарафіяльної школи Кобеляцького повіту священник Георгій Зерницький відшукав кошти і збудував приміщення з квартирою для вчителя і великою залою для недільних богослужбових читань, а на уроки Закону Божого у школі він щодня ходив у хутір Пелехівка за 4 версти [19, с. 32-34].

То ж якою б недосконалою здавалася критикам церковна початкова школа, все ж вона працювала на вирішення головних загальноосвітніх і релігійно-виховних завдань у тодішніх суспільно-політичних умовах. Для створення і підтримки школи на належному рівні місцевому священику доводилося докладати багато зусиль. Нерідко для того, щоб відкрити в парафії школу, священику необхідно було подолати байдужість чи навіть протидію парафіян, переконавши їх у необхідності виділити кошти на спорудження приміщення для школи тощо. Але навіть знайшовши підтримку парафіян і одержавши від громади певну суму коштів, священик повинен був займатися організаційними питаннями – купувати та перевозити будівельні матеріали, контролювати роботи по будівництву приміщення для школи, закуповувати підручники та наочні посібники, запрошувати вчителів загальноосвітніх предметів, підшукувати для них житло, дбати про опалення приміщення, діставати шкільні меблі тощо. Окремі священики змушені були одночасно працювати у 2-3 школах [26, с. 23]. Вирішення цих проблем відволікало їх від виконання своїх безпосередніх обов'язків. Наприклад, священик Михайлівської церкви села Юрківці Прилуцького повіту Полтавської єпархії Степан Романовський безкоштовно викладав Закон Божий у церковнопарафіяльній школі при церкві, вів постійний нагляд за школою [18, с. 21].

У 1895/96 навчальному році у Зінківському повіті школу у селі Чернечий Яр було збудовано на кошти священика Івана Корольова (діда відомого українського письменника діаспори Василя Короліва-Старого), на що він витратив власні кошти – 1006 крб. Священики Василь Єрофалов пожертвував 97 крб. на заробітну платню учителів Ново-Катеринославської церковнопарафіяльної школи Куп'янського повіту Харківської єпархії, а Григорій Шебатинський виділив 25 крб. на користь Жигайлівської школи Охтирського повіту, Петро Аксьоненков – 14 крб. 72 коп. на користь Липецької церковнопарафіяльної школи Харківського повіту [22, с. 88; 23, с. 119]. Священик села Ястребщина Глухівського повіту Чернігівської губернії М. Громаковський відкрив церковнопарафіяльну школу спочатку у своїй квартирі, а потім у церковній сторожці. Згодом він організував церковний дитячий хор, який міг виконувати у церкві твори Ломакіна, Бахметєва, Бортнянського та інших композиторів [29, с. 817-818]. Священик м. Полтави Михайло Кірієнко-Волошин на власні кошти збудував приміщення для церковнопарафіяльної школи у селі Пристроми. У м. Переяслав ігумен Геннадій пристосував для Свято-Макарівської церковнопарафіяльної школи монастирське приміщення, забезпечив його необхідним приладдям і на власні кошти утримував школу [21, с. 137]. Священик Кучинський звертався із проханням до Остерської міської думи про виділення ділянки для будівництва церковнопарафіяльної школи при Воскресенській церкві м. Остра Чернігівської губернії. Завідуючий Ніжинською Соборно-Миколаївською церковнопарафіяльною школою священик у 1902 р. добився того, що міська дума прийняла рішення про призначення матеріальної допомоги школі на 1903 р. [11, арк. 224].

Єпархіальний спостерігач церковнопарафіяльних шкіл Полтавської єпархії І. Ольшевський їздив до Румунії для ознайомлення з роботою парафіяльних шкіл і монастирів, щоб потім їхній досвід використовувати при організації шкіл у губернії.

Представники духовенства піклувалися про виховання учнів, виховували їх на основі християнських моральних цінностей. З цією метою священики організовували паломництва дітей до святих місць, монастирів, церков, прагнучи ознайомити своїх вихованців із духовними куточками краю, влаштовували хресні ходи, екскурсії. Зокрема, священик села Городня Прилуцького повіту Полтавської губернії організував поїздку своїх учнів церковнопарафіяльної школи до Києва [28, с. 1229]. 9 травня 1897 р. в церковнопарафіяльній школі села Комарівки Кобеляцького повіту закінчився навчальний рік. 6 учениць школи отримали посвідчення про закінчення курсу навчання, решта теж показала хороші знання на екзаменах. Щоб зробити дітям якість задоволення духовного характеру, учитель Григорій Насветов вирішив організувати паломництво до Козельщини на поклоніння образу Божої Матері. У його практиці це вже не було новинкою. До того, працюючи народним учителем у селі Чорбівці, він весною 1891 р. з кількома учнями – хлопчиками та дорослими жителями села вже ходив до Козельщини. Але тоді були хлопчики, а тут побажали йти дівчатка, багатьом із яких не було 9 років. Діти отримали згоду батьків, до них приєдналося ще кілька хлопчиків – учнів місцевого народного вчителя. Юних паломників погодилися супровод-

жувати 6 дорослих чоловіків – півчих місцевого церковного хору та 2 віруючі жінки. На чолі цієї партії паломників стали: викладач Закону Божого у школі Г. Насветов, учителька церковнопарафіяльної школи С. Шамраєва та учителька народного училища А. Черемхович [13, с. 51].

Не менш цікаво розповів у 1899 р. козельщинський священник Федір Зубковський про те, як відвідали обитель паломники – учні та вчителі Шилівської церковнопарафіяльної школи Зінківського повіту Полтавської губернії. Прийшло близько 400 чоловік, подолавши відстань у 43 версти, і весь час паломників супроводжував священник. У 1913 р. учні та вчителі Ромоданівської церковнопарафіяльної залізничної школи Полтавської єпархії здійснили паломництво до Лубенського Спасо-Преображенського монастиря під керівництвом завідуючого школою священника Олексія Васильовича Станіславського. Станіславський протягом 1895-1900 рр. працював учителем церковнопарафіяльної школи при Полтавській духовній семінарії, з 1898 по 1899 рр. був законовчителем Полтавської недільної школи. 1900 р. його призначено старшим викладачем короткотермінових курсів для вчителів церковних шкіл у м. Ромодан [7, арк. 8, 19].

Деякі священники при церквах влаштовували богослужбні читання у недільні та святкові дні, відкривали парафіяльні попечительства. Намагання церкви зберегти вплив на народні маси оцінювалося по-різному істориками та світськими особами, найчастіше – у вузькому ідеологічному контексті. Тавро «клерикалізації» системи початкової освіти лягло на освітню діяльність православного духовенства, а спроби окремих представників довести безпідставність таких звинувачень серйозно не сприймалися світською частиною суспільства. Багато громадських діячів висловлювало думку, що школа має бути світською, «вільною від будь-яких релігійних впливів», «вільною від влади церкви» [35, с. 35-36]. Вони вимагали, передовсім, виключити із шкільної програми Закон Божий, як обов'язковий предмет викладання. Передова громадськість вимагала передати негайно всі школи під контроль органів місцевого самоврядування.

Для підвищення якості вчительської і законовчительської праці в православних єпархіях проводилися короткострокові педагогічні курси, засновувалися братства законовчителів. Самі священники докладали зусиль для вирішення проблем, що постали перед освітою. Зокрема, у грудні 1914 р. архієпископ Антоній заснував Харківське законовчительське братство.

Єпархіальні училищні ради вимагали від священників розписки у тому, що вони протягом 5 років не будуть писати прохання про переведення їх у іншу єпархію у зв'язку із тяжким матеріальним становищем [8, арк. 4]. Це прив'язувало вчителів до школи, про яку вони повинні були піклуватися і дбати. Деякі вчителі церковнопарафіяльних шкіл мали величезний стаж роботи. Зокрема, псаломщик Миколаївської церкви м. Білики Кобеляцького повіту Олександр Коркушко мав 29 років стажу роботи у церковнопарафіяльних школах [6, арк. 18].

Аналізуючи основні напрямки реформування початкової народної освіти духовного відомства не можна обминути увагою і реакційну роль російського царизму щодо національної спрямованості української школи. Головними ідеологами національної політики при Александрі III стали К. Побєдоносцев, виразник крайніх реакційних поглядів, прихильник необмеженого самодержавства, і його однодумці, такі як міністри-реакціонери Д. Толстой та І. Делянов [37, с. 41]. Особливо гостро стояло мовне питання, адже користуватися рідною мовою у навчальних закладах заборонялося. Тож церковнопарафіяльні школи виконували не лише освітні, а й політичні функції, русифікуючи місцеве українське населення. Політичного значення набуло питання про мову навчання.

На початок ХХ ст. було відомо чотири варіанти перекладу Євангелія на українську мову: М. Шашкевича, здійснений у Галичині в 40-х роках ХІХ ст., П. Морачевського, П. Куліша, І. Пулюя. За кордоном Євангеліє переклав М. Лободовський. Кабінет міністрів постановою від 25 лютого 1905 р. дозволив видання Священного писання українською мовою з тим лише обмеженням, щоб таке видання відбувалося лише із благословення Синоду [30, с. 70]. Однак, Синод чинив постійно перешкоди для вивчення дітей Євангелія рідною мовою. Було визнано недоцільним користуватися у школах Євангелієм українською мовою. У 1904 р. полтавське губернське земство у особі гласного В. Леонтовича, виступило за дозвіл викладання українською мовою не лише Закону Божого, але й інших предметів у початковій школі.

На початку ХХ ст., в умовах передреволюційної ситуації, Синод все ж наважився на підготовку перекладу і видання українською мовою Євангелія. Редактором було призначено Парфенія (Памфіл Андрійович Левицький, (1858-1922), уродженця села Плішивець Гадяцького повіту, архієпископа Тульського, пізніше Полтавського і Переяславського, з ім'ям якого дещо пізніше була пов'язана ініціатива запровадження викладання українською мовою у церковнопарафіяльних школах. Повний україномовний текст Євангелія побачив світ у 1906-1911 рр. [17, с. 158, 160, 212]. Однак, Синод постійно чинив перешкоди для використання дітьми у школах україномовного Євангелія.

З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою у церковнопарафіяльних школах та духовних семінаріях. Переважно більшість учителів церковнопарафіяльних шкіл становили випускники духовних семінарій. Деякі їх представники захоплювалися культурою свого народу, порушували питання перед вищим духовним керівництвом про те, щоб у духовних семінаріях і початкових школах викладали українську історію, культуру, літературу. Таких настроїв дотримувалися у Полтавській духовній семінарії старшокурсники – активні члени гуртка «Полтавська семінарська громада»: С. Петлюра, С. Андрієвський, брати О. і В. Міхновські та інші. У 1902 р. гурток було розігнано, а активні учасники, у тому числі і С. Петлюра, були виключені з семінарії. Слід зазначити, що вимоги семінаристів торкалися, окрім національних, ще й загальноосвітніх проблем, які зводилися до необхідності реформування духовно-навчальних закладів з метою підвищення рівня освіти. Звичайно їхня діяльність не мала глибокого політичного підґрунтя. Але певний вплив духовенства в цілому на процес поступової консолідації на національному ґрунті українського народу на початку ХХ ст. був безумовним [25, с. 189].

Лише частина свідомих селян розуміла національні потреби українства. Завдяки цьому селяни підтримували вимоги ліквідації заборони українського друкованого слова, виступали за українізацію освіти. Зокрема, селяни с. Мачухи Полтавського повіту домагалися права запровадження української мови в школі, церкві, суді та інших установах.

Подібні вимоги характерні і для інших українських єпархій, а серед рядового парафіяльного духовенства були приклади вимоги українізації початкової церковної народної освіти. Сподіватися на зрушення у справі українізації початкових шкіл духовного відомства можна було лише об'єднавши зусилля духовенства з іншими представниками національного руху, як, зокрема, у виданні Євангелія.

Після революційних подій 1905-1907 рр. ставлення до церковнопарафіяльних шкіл радикально настроєної інтелігенції було досить критичним. Це зумовило згодом замовчування їхньої ролі в історії шкільництва України. Священнослужителі докладали чимало зусиль для вирішення проблем, що стояли перед освітою. З різних губерній України надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях. Представники духовенства нерідко ставали на захист українського слова перед натиском всезагальної русифікації в державі. Особливо такі настрої посилювалися напередодні 1917 р. У деяких церковнопарафіяльних школах лише протягом першого року навчання велося українською мовою й епізодично викладалася історія України. Однак, за словами самих учителів, українізації шкіл найбільше заважала відсутність словників і підручників для учнів та вчителів [5, арк. 18]. Учасники з'їзду, що відбувся 28-30 грудня 1915 р. в Харкові, було розроблено комплекс заходів, які сприяли б поліпшенню стану релігійної освіти і виховання.

3 – 6 травня 1917 р. на Полтавському єпархіальному з'їзді духовенства й парафіян була прочитана доповідь, у якій вказувалося на необхідність українізації школи [31, с. 10-12]. Місцева влада була стурбована такими сміливими вимогами духовенства щодо. Полтавський губернатор О. Багговут у таємному донесенні міністру внутрішніх справ дійшов висновку, що єпархіальних спостерігачів за церковнопарафіяльними школами потрібно призначати виключно із «великорусів», зобов'язавши їх якомога частіше відвідувати школи, спілкуватися із вчителями [32, с. 9].

З'їзд учителів церковнопарафіяльних шкіл, який відбувся 20 квітня 1917 р. постановив розпочати заняття з наступного навчального року українською мовою, а також вжити заходів для забезпечення шкіл навчальною літературою українською мовою [16, с. 728-729] Загальноєпархіальний

з'їзд законовчителів Полтавської єпархії в серпні 1917 р. теж висловився за викладання у школах Закону Божого українською мовою [14, с. 1266]. На з'їзді також було вирішено, що для більш глибокого вивчення учителями української мови просити земську управу зарахувати учителів церковнопарафіяльних шкіл до числа слухачів лекцій з української мови й українознавства. Екстрені Гадяцькі повітові збори на засіданні 25 травня 1917 р. постановили організувати у місті Гадячі з 1 червня по 1 липня 1917 р. Українські педагогічні курси для вчителів початкових народних шкіл, слухачами яких були і вчителі церковнопарафіяльних шкіл [4, арк. 28]. Чернігівський союз педагогів духовної школи обрав комісію для розробки питання про запровадження з початку 1917 навчального року викладання у школах української мови і літератури, історії України та етнографії [34, с. 3].

Такі прояви патріотизму українського духовенства в освітній діяльності були поодинокими, позбавленими організованості, вони не стали масовими і мали місцевий характер. Однак, вони свідчили про критичне осмислення православним парафіяльним духовенством оточуючої дійсності, бажання навчати дітей рідною мовою, принаймні на початковому етапі.

Отже, процес розвитку початкової церковної освіти на початку ХХ ст. у контексті духовно-культурного розвитку українців був надзвичайно суперечливим. Прилучення учнів до християнських джерел духовності, загальнолюдських цінностей, оволодіння елементарними освітніми знаннями у початкових церковних школах характеризувало позитивний бік справи. Але не можна відкидати того факту, що ці парафіяльні школи використовувалися державою для русифікації населення, нівелювання залишків національної свідомості українців. Однак на місцях багато чого залежало від священика, його особистих якостей, здібностей, бажання бути авторитетом для парафіян, від готовності стійко переносити матеріальну скруту і злидні.

Священики-вчителі переважно були вихідцями з простого народу, жили в українському середовищі, удома розмовляли українською мовою, спілкувалися нею з дітьми, не забороняли їм розмовляти рідною мовою. Навіть та частина православного духовенства, яка намагалася дотримуватися російськомовного навчання, зізнавалася, що дітям в українських селах, які ніде не чули російської, дуже складно розуміти учителя в школі. Тому викладачі таких шкіл на початковому етапі навчання мусили користуватися українською мовою. Немало в Україні існувало родин священиків, які лояльність до Російської імперії поєднували із шанобливим ставленням до мови, культури, традицій рідного народу. Саме такі представники православного парафіяльного духовенства ставали на захист українства перед натиском уніфікації церковного життя.

Історичні джерела і сучасні автори сходяться на тому, що безоплатна і клопітка освітянська та адміністраторська праця духовенства мала неабияке значення в тих умовах, коли школа багатьом українським мирянам видалася зайвою розкішшю. Перспективним є продовжити дослідження порушеної проблеми, зосередившись на таких питаннях, як характеристика учнівського контингенту, аналіз матеріального стану шкіл духовного відомства.

Джерела та література

- 1 Бричок, С. (2000). Роль церковнопарафіяльних шкіл у розвитку освіти на Волині. *Шлях освіти*, № 1, 48-51.
- 2 Гладкий, С.О., Маріо М.Д. (1996). Церковна освіта на рубежі ХІХ-ХХ століть: культурологічний аспект. *Слов'янська культура: здобутки і втрати: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 14-16 травня 1996 р.)*: В 2 т., II, 376-379.
- 3 Горонович, А. (1911). Новая церковно-приходская школа в селе Мазинках Переяславского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 3, 192-194.
- 4 Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ДАПО, ф. 694, оп. 1, спр.132.
- 5 ДАПО, ф.694, оп.1, спр.136.
- 6 ДАПО, ф. 706, оп. 1, спр.7.
- 7 ДАПО, ф. 706, оп. 1, спр. 10.
- 8 ДАПО, ф. 706, оп. 1, спр.12.
- 9 ДАПО, ф. 706, Оп.4. спр. 424.
- 10 Державний архів Харківської області, ф.40, оп.106, спр.32.
- 11 Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1, спр. 132.
- 12 Драч, О.О. (2004). Сільська школа в Україні: особливості організації навчального процесу (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.). *Український селянин*, Вип. 8, 98-101.

- 13Жук, В.Н., Сердюк, Г.Д. (2004). *Перлина Козельщини*. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. Полтава: Поліграфічне підприємство «АСМІ», 180 с.
- 14Журнали общепархиального съезда о.о. законоучителей Полтавской епархии (1917). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, № 16, 1261-1268.
- 15Корольков, К. (1909). *Личность императора Александра II и воссоздание им церковной школы*, Киев, 31 с.
- 16Коропов, Г. (1917). Съезд учащихся церковно-приходских школ Полтавского уезда. *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 9, 727-729.
- 17Надтока, Г.М. (1999). *Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект*: Дис. ... д-ра іст. наук: 09.00.11, К., 486 с.
- 18Об открытии церковно-приходских школ (1887). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 1887, 3, 20-22.
- 19Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты в Полтавской епархии за 1894/95 учебный год. (1896), Полтава, 103 с.
- 20Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамоты Полтавской епархии за 1895-1896 учебный год. (1897), *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 4, 71-89.
- 21Отчет епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Полтавской епархии за 1899-1900 учебный год. (1901). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть официальная, 6, 121-137.
- 22Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Харьковской епархии за 1887/8 учебный год. (1889). *Вера и разум*. – Т.ІІІ: Листок для Харьковской епархии, 4, 85-93.
- 23Отчет о состоянии церковно-приходских школ и школ грамотности Харьковской епархии за 1887/8 учебный год. (1889), *Вера и разум*, Т.ІІІ: Листок для Харьковской епархии, 5, 113-120.
- 24Перерва, В.С. (2008). *Історія шкільництва в містах і селах Київщини ХІХ – початку ХХ ст.*, Біла Церква : Вид. О. Пшонківський, 672 с.
- 25Петренко, І.М. (2004). Релігійна початкова освіта на початку ХХ ст. у контексті духовно-культурної консолідації українців. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Золоті литаври, 203-204: Філософія, 187-191.
- 26Петренко, І.М. (2003). Роль духовенства у поширенні початкової освіти на Лівобережній Україні (1884-1917 рр.). *Матеріали ІІ Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень 2003»*, Дніпропетровськ, 3, 22-23.
- 27Петренко, І.М. (2008). *Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884-1917 рр.)*, Полтава: РВЦ ПУСКУ, 161 с.
- 28Поездка учащихся Городенской церковно-приходской школы в г. Киев (1902). *Полтавские епархиальные ведомости*. Часть неофициальная, 28, 1229-1232.
- 29Постройка и освещение церковно-приходской школы в с. Ястребщине Глуховского уезда (1895). *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная, 24, 817-825.
- 30Предстоящее издание малорусского евангелия (1905). *Киевская старина*, 7-8, 70-71.
- 31Про українізацію церкви. Доклад, прочитаний на Полтавському епархіальному з'їзді духовенства й парафіян 3-6 травня 1917 року (1917). Лубни, 12 с.
- 32Секретный донос Полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним (1917). Полтава, 11 с.
- 33Степаненко, Г.В. (2004). Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Український історичний журнал*, 5, 45-65.
- 34Украинизация Черниговской духовной школы (1917). *Черниговская земская газета*, № 55, 3.
- 35Чарнолуцкий, В. (1906). *Итоги общественной мысли в области образования*. СПб., 452 с.
- 36Шип, Н.А. (1995). *Церковно-православный рух в Україні (поч. ХХ ст.)*, Київ: НАН України. Ін-т історії України, 66 с.
- 37Щербак, Н.О. (1999). З історії боротьби царського уряду проти українства і українського слова в ІІ пол. ХІХ ст. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, VIII, 39-43.
- 38Янчук, М.М. (2016). Відкриття церковних шкіл в Уманському повіті у 1860-х роках. *Емінак*, 3, 10-15.

References

- 1 Brychok, S. (2000). Rol tserkovnoparafiialnykh shkil u rozvytku osvity na Volyni. *Shliakh osvity*, 1, s. 48-51. [In Ukrainian].
- 2 Hladkyi, S.O., Mario, M.D. (1996). Tserkovna osvita na rubezhi XIX-XX stolit: kulturolohichniy aspekt. *Slov'ianska kultura: zdobutky i vtraty: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Poltava, 14-16 travnia 1996 r.)*, Т.ІІ, s. 376-379. [In Ukrainian].

- 3 Horonovych, A. (1911). Novaia tserkovno-prykhodskaia shkola v sele Mazynkakh Pereiaslavskoho uezda. *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast neofytsyalnaia, 3, s. 192-194. [In Russian].
- 4 Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (dali – DAPO), DAPO, f. 694, op. 1, spr.132. [In Russian].
- 5 DAPO, f.694, op.1, spr.136. [In Russian].
- 6 DAPO, f. 706, op. 1, spr.7. [In Russian].
- 7 DAPO, f. 706, op. 1, spr. 10. [In Russian].
- 8 DAPO, f. 706, op. 1, spr.12. [In Russian].
- 9 DAPO, f. 706, Op.4. spr. 424. [In Russian].
- 10Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (dali – DAKhO), f.40, op.106, spr.32. [In Russian].
- 11Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 145, op. 1, spr. 132. [In Russian].
- 12Drach, O. O. (2004). Silska shkola v Ukraini: osoblyvosti orhanizatsii navchalnoho protsesu (druha polovyna XIX – poch. XX st.). *Ukrainskyi selianyn*, 8, s. 98-101. [In Ukrainian].
- 13Zhuk. V. N., Serdiuk. H.D. (2004). *Perlyna Kozelshchyny. Storinky z istorii Kozelshchynskoho Rizdva Bohorodytsi zhinochoho monastyria*. Poltava: Polihrafichne pidpriemstvo «ASMI», 180 s. [In Ukrainian].
- 14Zhurnali obshcheeparkhialnoho s"yezd o.o. zakonouchytelei Poltavskoi eparkhyi, (1917). *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast ofytsyalnaia, 16, s. 1261-1268. [In Russian].
- 15Korolkov, K. (1909). *Lychnost imperatora Aleksandra II v vossozdanii im tserkovnoy shkoly*. K., 31 s. [In Russian].
- 16Koropov, H. (1917). S"yezd uchashchykh tserkovno-prykhodskykh shkol Poltavskoho uezda. *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast neofytsyalnaia, 9, 727-729. [In Russian].
- 17Nadtoka, H.M. (1999). *Pravoslavna tserkva v Ukraini 1900-1917 rokiv: sotsialno-relihiinyi aspekt*: Dys. ... d-ra ist. nauk: 09.00.11. K., 486 s. [In Ukrainian].
- 18Ob otkrytii tserkovnoprikhodskikh shkol, (1887). *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast ofytsyalnaia, 1887, 3, s. 20-22. [In Russian].
- 19Otchet o sostoianny tserkovno-prykhodskykh shkol y shkol hramoty v Poltavskoi eparkhyi za 1894/95 uchebnyy god, (1896). Poltava, 103 s. [In Russian].
- 20Otchet o sostoyanii tserkonovnoprikhodskikh shkol i shkol gramoty Poltavskoy eparkhi za 1895-1896 uchebnyy god, (1897), *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast ofytsyalnaia, 4, s. 71-89. [In Russian].
- 21Otchet yeparkhial'nogo nablyudatelya o sostoyanii tserkovnoprikhodskikh shkol Poltavskoy eparkhii za 1899-1900 uchebnyy god, (1901). *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast ofytsyalnaia, 6, s. 121-137. [In Russian].
- 22Otchet o sostoyanii tserkovnoprikhodskikh shkol i shkol gramoty Khar'kovskoy eparkhii za 1887/88 uchebnyy god, (1889). *Vera i razum*. T. III: Lystok dlia Kharkovskoi eparkhyi, 4, s. 85-93. [In Russian].
- 23Otchet o sostoianny tserkovno-prykhodskykh shkol y shkol hramotnosti Kharkovskoi eparkhyi za 1887/8 uchebnyy hod. (1889), *Vera y razum*, T.III: Lystok dlia Kharkovskoi eparkhyi, № 5, 113-120. [In Russian].
- 24Pererva, V. S. (2008). *Istoriia shkilyntstva v mistakh i selakh Kyivshchyny XIX – pochatku XX st*. Bila Tserkva : Vyd. O. Pshonkivskiyi, 672 s. [In Ukrainian].
- 25Petrenko, I. M. (2004). Relihiina pochatkova osvita na pochatku XX st. u konteksti dukhovno-kulturnoi konsolidatsii ukraintsiv. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu*. Chernivtsi: Zoloti lytavry, V. 203-204. Filosofiia, s. 187-191. [In Ukrainian].
- 26Petrenko, I. M. (2003). Rol dukhovenstva u poshyrenni pochatkovoii osvity na Livoberezhnii Ukraini (1884-1917 rr.). *Materialy II Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii «Dynamika naukovykh doslidzhen'2003»*. Dnipropetrovsk, T. 3, s. 22-23. [In Ukrainian].
- 27Petrenko, I. M. (2008). *Tserkovnoparafiialni shkoly Livoberezhnoi Ukrainy v systemi osvitnoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii (1884-1917 rr.)*. Poltava: RVTs PUSKU, 161 s. [In Ukrainian].
- 28Poyezdka uchenikov Gorodenskoj tserkovnoprikhodskoy shkoly v Kiyev, (1902). *Poltavskiyeparkhial'nyye vedomosti*. Chast neofytsyalnaia, 28, s. 1229-1232. [In Russian].
- 29Postroyka i osveshcheniye tserkovnoprikhodskoy shkoly v sele Yastrebshchine Glukhovskogo uyezda, (1895). *Chernigovskiyeparkhial'nyye izvestiya*. Chast neofytsyalnaia, 24, s. 817-825. [In Russian].
- 30Predstoyashcheye izdanie malorossiyskogo yevangeliya (1905). *Kiyevskaya starina*, 7-8, s. 70-71. [In Russian].

- 31 *Pro ukrainizatsiiu tserkvy. Doklad, prochytyanyi na Poltavskomu yeparkhialnomu z'izdi dukhovenstva y parafiiian 3-6 travnia 1917 roku*, (1917). Lubny, 12 s. [In Ukrainian].
- 32 *Sekretnyy donos polatvskogo gubernatora Baggovuta ministru vnutrennikh del ob ukrainskom dvizhenii i merakh bor'by s nim*, (1917). Poltava, 11 s. [In Russian].
- 33 Stepanenko, H. V. (2004). Pravoslavne parafiiialne dukhovenstvo na ukrainskykh zemliakh Rossiiskoi imperii v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, № 5, s. 45-65. [In Ukrainian].
- 34 *Ukrainizatsiya chernigovskoy dukhovnoy shkoly*, (1917). *Chernyhovskaia zemskaia hazeta*, № 55, s. 3. [In Russian].
- 35 Charnolusskiy, V. (1906). *Itogi obshchestvennoy mysli v oblasti obrakhovaniya*. SPb., 452 s. [In Russian].
- 36 Shyp, N.A. (1995). *Tserkovno-pravoslavnyi rukh v Ukraini (poch. XX st.)*. K.: NAN Ukrainy. Int istorii Ukrainy, 66 s. [In Ukrainian].
- 37 Shcherbak, N. O. (1999). Z istorii borotby tsarskoho uriadu proty ukrainstva i ukrainskoho slova v II pol. XIX st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: Zb. nauk. st.* Pereiaslav-Khmelnitskyi, VIII, s. 39-43. [In Ukrainian].
- 38 Yanchuk, M. M. (2016). Vidkryttia tserkovnykh shkil v Umanskomu poviti u 1860-kh rokakh. *Eminak: naukovyi shchokvartalnyk*, 3, s. 10-15. [In Ukrainian].

Iryna Petrenko,

PRIEST IN THE PARISH CHURCH SCHOOL OF LEFT-BANK UKRAINE OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURY: ADMINISTRATOR AND TEACHER OF THE LAW OF GOD.

The Orthodox clergy of the Left Bank Ukraine did not remain indifferent to the problems of the development of elementary education. The most convincingly his interest was in the creation and support of church parish schools. Many representatives of the clergy have truly contributed to the successful organization of the educational process in schools of this type, their network expansion, and the provision of teaching staff. In schools much depended on the priest, his personal qualities, his willingness to sustain material poverty and poverty.

Some representatives of the clergy used the Ukrainian language in everyday conversations with children, used it at school. Moreover, this happened in the prohibition of the Ukrainian word. Such evidence suggests that the results of teaching children in church parish schools were not indifferent to church clerical teachers. Similar manifestations of the patriotism of the Ukrainian clergy in the educational activity were isolated, devoid of organization, and were of a local nature. However, they showed a critical understanding of the Orthodox clergy of the surrounding reality, the desire to teach children in their native language, at least at an early stage.

There were not many priests who lived in Ukraine, who combined loyalty to the Russian Empire with a respectful attitude to the language, culture, traditions of their native land. It was these representatives of the clergy who stood in defence of Ukrainian before the onslaught of the unification of church life. Part of the priests did not have a sufficient level of education, training for the education and upbringing of children at school. In addition, the difficult economic and ideological situation in society complicated the realization by the clergy of the potential that was carried by the Orthodox faith.

However, it has made a positive contribution to the creation and support of church parish schools, which enabled the children of the poorest to study. Among the priests, the real enthusiasts of their affairs often encountered. They tried to revive the school with innovations that were useful to peasant children.

Key words: priest, church parish schools, law of God, teacher, administrative functions..